

TÜRKÇEDE BİRİM VE ÖLÇÜ GÖSTERME

Yrd. Doç. Dr. Bedri SARICA
Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖZET

Ölçü ve birimler, hayatın her alanında karşımıza çıkan, nesne ve olguları bir kalıp, bir süreç veya bir uzunlukta anlamamızı sağlayan bir anlatım yoludur. Günümüzde belli alanlarda standart hale gelen ölçüler, dilin türlü imkânlarıyla kurulan, türlü yollarla mevcudu kavramaya çalıştığımız evreni somutlaştırma sürecidir. Eski Türkçe metinlerden günümüz gelinceye değin Türklerin çevresindeki olay, olgu ve varlıkları kavrayışı, onları belli düzenler içinde gösterme yolları dil araştırmaları için önemli bir çalışma alanıdır. Türkler bunu gerçekleştirirken başka ulusların değerlendirme usullerini kabul ettiği gibi kendilerine özgü yollar da bulmuşlardır. Karşılaştırma yaptıkları her bir şey ya içine girdiği nesneyle ya da zihnî bazı yakıştırmalarla o şeyin daha rahat anlaşılmasına imkân taniyacaktı.

Günümüzde uluslararası belli standartlara dönüşen birim ve ölçüler olsa da bunların dışında da bulunmuş, kabul görmüş ölçüler vardır. Bu tip kullanımları, günümüzde ölçü olarak pek algılamasak da burada mevcut durumu veya olguyu temelde bir kalıba sokma ihtiyacını görmek gerekir. Konuya böyle yaklaşıldığında birbirinden farklı yollarla bulunmuş birimlendimelerden söz edebiliriz.

Bu bildiride Türkçenin ölçü ve birimlendirme yolları yeni ve eski örneklerden yola çıkılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ölçü, birim, birimlendirme.

SUMMARY

Measurement and units are a way of an expression that allows us to understand all the objects and the facts in all life life within a certain length or a process.

Today the measures that become Standard in certain areas is the process of concretization established with a variety of language facilities and with which we are trying to acquire the present. From Old Turkish texts until today the way Turks came in today around the event, understanding the case and the capital assets, arranging them in a certain language to show ways of working are an important area for language researches. While Turks are doing this they both accept the assessment styles of other nations and find out their own ways. Every single thing or object that enters into the comparison of their mental evaluation or the object they enter will make it easier to be comprehended.

Today although there are some measures and units turning into international certain standards, there are others accepted out of this list. These types of uses, although they are not accepted as a measure today, should be seen as basically a need for putting them into a form. Considerin the issue with this respect, we can talk about the making units of various ways.

In this paper, Turkish ways of making units will be put forward on the basis of new and old examples

Key Words: Measurement, unit, making units

Türkçe Sözlük'te ölçü, *“Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan. Bu değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi”* birimse, *“Bir kümenin her elemanı. Bir çokluğu oluşturan varlıkların her biri, ünite. Bir niceliği ölçmek için kendi cinsinden örnek seçilen değişmez parça, vahit. Herhangi bir kuruluştaki alt bölümlerden her biri. Dilin, oluşturduğu yapı içinde, belli bir düzlemde yer alan öbür öğelerle kurduğu bağlantılarla tanımlanan ayrı nitelikli öge, ünite.”*olarak tanımlanmıştır.¹

Birimlendirme “making units” hayatın her safhasında görülebilecek bir anlatım biçimidir. Tabiatdaki her nesnenin, yerin, durumun rakamlarla anlatımı dinleyene bir fikir vermesi bakımından dikkate değer. Sayıları bir nesneye bağlarken kimi zaman *üç elma* örneğindeki gibi doğrudan kullanımlar olabileceği gibi *üç adet elma* örneğindeki gibi belirli bir değer atanarak anlatımı mümkün olabilmektedir. Herhangi bir değer, kalıbın veya ölçünün kullanımı, konunun daha açık anlatımına imkân taniyabilir. Bu, uslub yanında verilmek istenen bilgiyi daha net sınırlar içerisinde belirtme kaygısından da doğabilir.

İlk çağlardan beri insanoğlu çevresindeki nesnelere, olguları belli kalıplar içinde anlamak ve karşındakine de bu kalıplar içerisinde anlatmak istemiştir. İnsanoğlu çevresinde olan bitenleri kavramaya başladığı andan itibaren onlar hakkında belli karşılaştırmalar, değerlendirmeler yapar. Küçük bir çocuğa annesini ne kadar sevdiği sorulduğunda iki kolunu açarak *“Bu kadar seviyorum.”* demesi, onun belki fark etmediği ölçü verme becerisini erken yaşlarda kazandığını gösterir.

Çocuklar iki yaşlarında sayıları belli belirsiz kullanmakta, 4-5 yaşlarında 1-10 sayıları ezbere sayabilmekte, 5-6 yaşlarında 1-20 arası sayıları fark ederek sayabilmektedir. Ölçüm yapabilme için çocuğun gelişiminde beş aşama bulmuşlardır: Oyun aşamasında çocuklar,

¹ **Türkçe Sözlük**, TDK yay. Ankara 2005, s.281,282,1536.

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

kendilerinden büyük çocukların, yetişkinlerin kullandıkları cetvel, ölçme kabı, ölçüm kaşığı gibi nesnelere oyun içinde taklit etmekte, ikinci aşamada daha büyük-daha küçük, daha ağır-daha hafif, daha uzun-daha kısa, daha sıcak-daha soğuk şeklinde karşılaştırmalar yapmakta, üçüncü aşamada standart olmayan ölçü araç ve gereçlerini kullanmaya başlamakta, somut işlemler aşamasında standart ölçü araçlarının gerekliliğini görmekte, son aşamada ise standart ölçü araçlarını kullanmaktadır.²

Bilinen ilk ölçüleri Eski Mısır'da ve Bâbil'de görüyoruz. Bu kültürlerde de bizdeki gibi kol, el, parmakla uzunlukları, güneş, ay gibi o zaman kutsal sayılan cisimlerle zamanı ölçüyorlardı. Gerektiğindeyse su kabağını, toprak çömlükleri, metal kapları, tohumların hacimlerini ölçmede kullandılar. Ağırlık ölçmek için tohum ve taşlar temel alındı. Mesala keçiboynuzu tohumundan çıkarılmış "carat", değerli madenlerin kütlelerinin ölçülmesinde kullanıldı.³

Kıyas, karşılaştırma nesnelere veya olguların temel özelliklerini göz önünde tutmayı gerektirir. Su, yağ, içki, sıvı olmalarıyla, toprak, taş, maden yoğunluklarıyla insan zihninde belli yakıştırmalar yaptırır. Havanın veya gazın içine alınabileceği ölçü veya kalıp havanın maddi özelliği tespit edildikten sonra anlam kazanmış olmalıdır. Bugün araba lastiklerinde kullanılan ve halk arasında "30 hava bastım." örneğindeki gibi ölçüler aslında "psi" (pounds per inch) veya "bar" (Yun. "baros" weight, "barys" heavy⁴) olarak literatürde yer alan ölçüdür.⁵ Havanın ölçülmesinde basıncı kadar kapladığı hacim de ölçmeyi gerektirir. Bu durumda küp ve katları yani cm^3 , m^3 gibi ölçmeler esas alınır.

Özellikle ticarî hayatın başlaması malın, arazinin, elde edilen ürünün niceliğinin belirlenmesinde önemli bir başlangıç noktası olmalıdır. Her nesnenin alım ve satımında sahip olduğu sayısal değer anlaşılması ticarî hayat için zarurîdir. İnsanın, nesnenin boyuna, ağırlığına veya zamanın geçtiği süreye bağlı bazı tespitler yapması gerekir. Bir şeyin içine girebilme, bir şeyin içinde değerlendirme insanın hemen yakınında yer alan günlük hayatında kullandığı araçlarla sağlanır. Bunu anlatırken çok uzağa gitmeye de gerek yoktur. Evdeki kap, kacak, vücudun kol, ayak, parmak, karış gibi parçaları en yakın ölçme araçlarıdır. Ticaretin, sanayinin ve teknolojinin gelişmesiyle, daha geçerli ve sınırları ve kabul edilirliliği yüksek ölçüler bulunmuştur.⁶

Neleri ölçeriz:

Zamanı *saat, gün ay, yıl, yüzyıl vb.* ile mesafe veya uzunluğu *km, m, karış, kulaç, ayak, feet, mil, merhale, fersah, arşın vb.* ile miktarı *adet, tane* ile ağırlığı *kg, ton, kıyye, çeki, batman, okka, dirhem vb.* ile alanı *m², dönüm, evlek vb.* ile hacmi *m³, kile, şinik vb.* ile hızı *km/saat, mil/saat, ışık hızı vb.* ile basıncı *psi, bar, pascal, atmosfer vb.* ile sıcaklığı *santigrat, celcius, kelvin, fahrenheit vb.* ile madde yoğunluğu *mol* ile ışık şiddetini *candela* ile ölçeriz.

Günümüzde her disiplin için farklı ölçüler kullanılmaktadır. Haritacılıkta, tıpta, astronomide, kimyada, fotoğrafçılıkta, bilişim dünyasında tespit edilmiş ölçüler vardır: Bilgisayarda *byte, kilobyte, megabyte, gigabyte, fotoğraflarda pixel, megapixel*, bilgisayar monitörlerinin ekran yenileme hızı için *hertz* ses sistemlerinin gücü için *hz, watt*, otomobilde *beygir (hp=, horsepower), SAE veya DIN vb.* Her yeni bilimsel ve teknolojik ilerleme, yeni ölçülerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır.

Tarihte kullandığımız ölçü ve birimler:

Göktürk yazıtlarında zaman için *kün, ay, yıl* gibi temel zamanları bildiren ölçüler yer almaktadır: *koyn yıl, tokuzunç ay, yitiñ ay, yigirmi kün*, (*Kültiğin Kuzeydoğu*)

"*Çırık artuğu yiti yolu yigirmi süñüş süñüşmiş*" (*Kültiğin Doğu-15*)⁷ örneğinde yer alan *süñüş* "savaş" sözcüğüyle belli bir değer ve kalıp oluşturulmuşsa da bu sözcüğe yer verilmeden de kullanımlarına rastlanmaktadır: "*üç yigirmi süñüşdümüz*" (*Kültiğin Doğu-18*)⁸ *Süñüg batımı kar* "*süñü batımı kar*" örneği de ölçü niteliği taşımaktadır. (Bilge Kagan-Doğu-26)⁹

² Neslihan Avcı, Hale Dere: "Okulöncesi Çocuğu ve Matematik", V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi (6-18 Eylül 2002), Ankara 2002, s.262.

³ http://weightsandmeasures.northamptoncounty.org/Files/AR-M355N_20100330_124132.pdf Erişim:23.11.2010

⁴ <http://www.etymonline.com/index.php?search=bar&searchmode=none> Erişim:23.11.2010

⁵ <http://www.centauro-owners.com/articles/psibar.html> Erişim: 22.11.2010: 1 psi= 0.068947 bar'dır.

⁶ <http://www.chymist.com/Measurement.pdf> Erişim:21.11.2010

⁷ Muharrem Ergin: *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi yay. 12. Baskı, İstanbul 1988, s.69.

⁸ Muharrem Ergin: *Orhun Âbideleri*, s.70

⁹ Muharrem Ergin: *Orhun Âbideleri*, s.82.

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

Eski Türk ölçü sistemini gösteren verilere daha çok Budist çevreye ait metinlerde buluyoruz. Genellikle Çin etkisinde şekillenmiş olan bu ölçüler arasında Çinçe *tämbin*, “keçi sütü” için *şing*, “sıvı yağ” için *tingčan*, Farsça *küp*, Türkçe *kap*, *bor* ve *süçüg* sıvıların ölçülerinde kullanılmıştır. Soğd kökenli *batır* ve *batman* ağırlık birimi olarak yer alır. Katı cisimler için *tarıg*, *urug*, *ür-üyür-yür*, *küncit*, *arpa-arba* yanında Çinçe *şığ/şık*, Clauson’un Toharcaya bağladığı *küri* görülür. *Şığ/şık* ve *küri* arazi ve yer ölçülerinde de kullanılmıştır. *Käpez* “pamuk” için kullanılmış bir ağırlık ölçüsüdür. Yine adet bildiren *bag*, *sıngar* “çiftin yarısı”, *song* “çift”, *kat* “kat, tabaka” gibi örnekler rastlanmaktadır.¹⁰

Kâşgarlı Mahmud’un Divânü Lugati’-Türk’ünde¹¹ ölçü bildiren sözcükler;

KELİME ANLAMI	ÖRNEK	CİLT NO-S. NO-
adhut Avuç	Bir adhut neng (bir avuç nesne)	DLT I-50
aķım Bir defada akacak kadar olan	Bir aķım suw (bir akışta akacak kadar olan su)	DLT I-75
batman Batman	Bir batman et	DLT I-444
bıçım Kesim, dilim	Bir bıçım kagun (bir dilim kavun)	DLT I-15
çığ Bir Türk arşınıdır. Arap arşınının üçte ikisi kadardır. Göçebeler bununla bez ölçerler	-----	DLT III-128
ekim Bir kez ekilecek kadar olan yer	Bir ekim yer (bir ekişte ekilecek kadar olan yer)	DLT I -75
ķarı Karış, bez ölçülen arşın	Eriñge elig ķarı böz üm tikemes (ergene elli arşın bez don olmaz)	DLT I-117
ķarşag Elbisenin bir karış kadarı olan parçası	Anıñ ķarşagı kör (onun elbisesinin bir karış kadar yerini gör)	DLT I -464
ķuçam Kucak	Bir ķuçam neng (bir kucak nesne)	DLT I -398
oķtam Ok atımı, okluk	Bir oķtam yer (bir ok atımı yer)	DLT I -107
orum Kesim	Bir orum ot (bir kesim ot)	DLT I -75
öküm Yığın	Bir öküm para (bir yığın para)	DLT I -75
öpüm Yudum	Bir öpüm mün (bir yudum çorba)	DLT I -75
sağım Sağış, sağım	Bir sağım süt (bir sağışta sağılan süt)	DLT I -397
tikim Parça	Bir tikim türmek (bir parça dürüm)	DLT I -396
tikü Parça	Bir tikü et (bir parça et)	DLT III-229
tilge Dilim	Bir tilge et (bir dilim et)	DLT I -429
tilim Dilim	Bir tilim et (bir dilim et)	DLT I -397
tizim Dizi	Bir tizim yincü (bir dizi inci)	DLT I -396
turķ Bir cismin uzunluğuna turk denir	Bir süngü turķı (bir süngü uzunluğunca)	DLT I -349
turum Durum, bir adamın boyu kadarınca olan uzunluk	Bir er turumı suw (bir adam boyu su)	DLT I -396
yarşım Bir yarışlık yer	Bir yarşım yer (koşuda bir yarışlık yer)	DLT III-47
yığaç Fersah, eski bir çeşit yer ölçüsü	Bir yığaç yer (bir fersah yer)	DLT III-8
yoğrum Bir defada yoğrulacak kadar olan	Bir yoğrum un (bir defada yoğrulacak kadar olan un)	DLT III-47
yügrüm Bir koşuluk yer	Bir yügrüm yer (bir koşuşta koşulacak kadar yer)	DLT III-47

Kâşgarlı'nın verdiği ölçülerde *çığ*, *ķarı*, *yığaç*, *batman* belli birer sayısal değere sahiptir. Ancak diğer örneklerde yaklaşık bir değer söz konusudur. *Aķım*, *bıçım*, *ekim*, *ķuçam*, *oķtam*, *orum*,

¹⁰A.Melek Özyetkin: Eski Türkçede Ölçü, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003 Mustafa Canpolat Armağamı*, Sanat Kitapevi, Ankara 2003, s.197-198.

¹¹Besim Atalay: *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I, II, III*, TDK Yay., Ankara, 1940, 1940, 1941.

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

öküm, öpüm, sağım, tikim, tilim, tizim, turum, yarşım, yoğrum, yügrüm sözcüklerinde geçen fiilden isim yapan -⁹m ekinin ölçü bildiren bu sözcüklerdeki işlevi dikkat çekicidir.¹²

Türklerin İslam dünyasına Anadolu Selçuklu ve Osmanlı yoluyla coğrafi olarak yakınlaşması kültürel etkileşimi arttırmış, Türk ölçü sistemine özellikle Arapçadan birçok ölçü bildiren sözcük girmiştir. Osmanlı döneminde ağırlık ölçüsü olarak *dirhem, kantar, miskal, denk, buğday, okka, batman, kırat*, uzunluk ölçüsü olarak *merhale, fersah, kerrâb, parmak, berid, kulaç, arşın, endâze, rubu, hat*, alan ölçüsü olarak *dönüm, evlek, zırakare*, suyun debisinin ölçümünde *hılal, çuvaldız, masura, kamış, lüle* gibi birimlerden yararlanılmıştır. Ancak bu ölçülerin standart değerleri değişken olup alışverişte bir çok sıkıntıyı beraberinde getirdiği akıldan çıkarılmamalıdır. Osmanlı'nın Batı ile ilişkileri arttıkça ölçülerin Batıdaki karşılıkları aranmış metrik ölçü sistemine gidilmiştir. 1869'da yerli ölçülerin metrik sisteme uydurulduğunu, 1871'de de devlet kurumlarında bu sistemin uygulamaya geçildiği bilinmektedir.¹³ Ancak halkın geleneksel olarak devam ettirdiği ölçü sistemi, varlığını 20. yy'a kadar sürdürmüş, Cumhuriyetin ilanından sonra 26 Mart 1931'de yapılan değişiklikle Batı usulü ölçü ve tartı sistemi kabul edilmiştir.

Dilbilgisi açısından ölçü ve birimler:

Türkçede sayılar temelde ad¹⁴ gibi görünse de kullanım alanı yönünden daha çok sıfat başlığı içerisinde değerlendirilir. Sayı bildiren sıfatlar belirtme sıfatları sayılır, *nesnelere sayı bakımından ya yalnız adet olarak, ya dereceli olarak, ya bölük bölük, ya parça halinde veya topluluk biçiminde*¹⁵ etkiler ve dilbilgisi kitaplarında *asıl, sıra, üleştirme, kesir ve topluluk sayı sıfatları* olarak ele alınır.

Sayılar, belirttikleri isimlere gelerek belirtici sıfat öbeği oluşturur: *Beş kilo şeker, yedi dönüm tarla, iki çuval buğday* vb. Üleştirme sayılarıyla yapılmış tamlamalar da belirtici bir özelliğe sahiptir: *ikişer kilo elma, beşer düzine defter* vb.¹⁶ Dilbilgisi yönünden ölçü gösterme birkaç biçimde gerçekleşebilir:

Doğrudan ölçü özelliği kazanmış bir sözcüklere sayı sıfatlarının getirilmesiyle: *üç karış boy, beş m yükseklik, altı km yol, bir kamyon kum.*

Ölçü bildiren sözcüğe -*ilk* eki getirilerek yapılan ölçülerde birim özelliği ve tamlama ilgisi daha güçlüdür: *iki km.lik yol, iki karışlık yer, beş günlük yol.*

Ölçü belirlemede ölçü zarflarından da yararlanırız. Ölçü zarfları (belirteçleri), bir eylemin, sıfatın ya da bir belirtecin ölçüsünü gösterir. Bu ölçü içerisinde *azlık, çokluk, sayı, derece, karşılaştırma* gibi anlamlar bulunur. *Pek, çok, en, kadar, en çok, az çok, biraz, fazla, azıcık* vb.¹⁷ yanında bu görevi sağlayan eklerle de ölçü oluşturulabilir.

Kadar, değin, teg vb. gibi edatlarla veya benzer görevdeki eklerle ölçü anlamı kazandırılabilir. Bu tip kullanımlarda eşitlik, denklik, benzerlik, derece, sınırlama anlamları verilir: *Dize kadar çamur, burdan sana kadar, evden okula kadarlık yol, başlangıcından günümüze değin Türk edebiyatı.* Buna benzer bir kullanım -*ça* ekiyle Orhun yazıtlarında geçer: *kanış subça yügürti, süñükün tağça yattı. (Kültiğin Doğu-24)*¹⁸ yanında Babürnâme'de Babür bir tepsinin özellikleri anlatırken "*uluğluğu tabağça (tabak kadar) kalınlığı iki élikçe (iki parmak kadar) bolğay*" der.¹⁹ Çağatay Türkçesindeki -*ça* ekinin genişlemiş biçimi olan -*ğaça* eki de benzer görevdedir. -*ğunça* eki de kadar anlamında kullanılır: *her palnuş mıkdârını altmış katla gözni yumup açğunça (açıncaya kadar) bolğay.*²⁰

¹² Marcel Erdal: **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach To The Lexicon**, Vol.I. Weisbaden 1991, s.291.; Zeynep Korkmaz: **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK yay. Ankara 2003, s.89,90.;

A.Melek Özyetkin: **a.g.e.**, s.199, 200.

¹³ Feza Günergun: "Metrology: From Traditional Weights and Measures To The Metric System", **Ottoman Civilization I**, Kültür Bakanlığı yay. İstanbul 2002, s.410.

¹⁴ Neşe Atabay, Sevgi Özel, İbrahim Kutluk: **Sözcük Türleri**, TDK yay., Ankara 1983, s. s.48-51.

¹⁵ Muharrem Ergin: **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay. İstanbul 1985, s.249.

¹⁶ Tahir Nejat Gencan: **Dilbilgisi**, TDK yay. Ankara 1979, s.253.

¹⁷ Neşe Atabay, Sevgi Özel, İbrahim Kutluk: **a.g.e.**, s.103,105.

¹⁸ Muharrem Ergin: **Orhun Âbideleri**, s.71.

¹⁹ Mesut Şen: **Bâbürnâme: Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) - Açıklamalı Dizin**, (Yayınlanmamış Doktora tezi) Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993, s.211.

²⁰ Mesut Şen: **a.g.e.**, s.211.

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

İsim tamlaması biçimde yapılanlar: *bir ev dolusu eşya, bir tepsi dolusu tatlı, bir çorba kaşığı yağ, iki kahve fincanı toz şeker, bir silme çay kaşığı tuz, kayısı kıvamı yumurta*²¹. Kimi zaman da bu tamlama yapılarına durum eki gelebilir: *boyum büyüklüğünde balık, babam yaşında adam, bilek kalınlığında su, 51 kg ağırlığında balık*.²²

Ölçü ve birimlerin oluşmasında izlenen yollar ve usuller:

Bu konuda temel hareket noktası nesnenin cins ve niteliğidir. Nesnenin niteliğinin kişi üzerinde bıraktığı etki, o nesneyle ilgili bir birim veya ölçüyü kullanmaya yöneltir.

Benzetme yoluyla bulunmuş ölçü ve birimler:

Ölçü ve birimlendirmelerde çoğu zaman benzetmelerden, yakıştırmalardan, kapsam ve nesnenin özel bir niteliğinden yararlanırız.

Bir evdeki odalar, organ olan “göz”le ilişkilendirilir: *Üç göz oda*.

Sarımsak biçimce “diş”i andırır: *Üç diş sarımsak*.

Soğan, turp “baş” ile ifade edilir: *Bir baş soğan*. “Baş” sözcüğü kimi hayvanların sayılarını verirken de kullanılır. Burada benzerlik değil hayvanın öne çıkan bir uzvu sayısal değer kazanmıştır: *beş baş inek, beş baş koyun* gibi.

Bunlardan ayrı olarak doğadaki nesnelere temel olarak yapılan kimi benzetmeli ölçüler de vardır: Hsüen Tsang Biyografisi’nde geçen *kum sanınça, kum sanı* “ kum sayısınca, sayısız” örnekleri gibi.²³

Nesneyi içine alan, sınırlayan, kapsayan birimler:

İçeceklerin, sıvıların ve yiyeceklerin bulunduğu nesnelere ölçü kabul edilebilir: *bir kaşık yağ, iki tabak un, bir kap yemek, bir fincan çay, iki çorba kaşığı yağ, bir şişe meyve suyu* vb.

Nesnelere insan kavrayışı esas alınarak yapıldığı birimlendirmeler:

İnsan vücudunun çeşitli parçalarının nesneyi kuşatarak, kavradığı ölçülerdir: *bir yudum su, bir avuç taş* gibi. *Tutam* sözcüğü de bu görevde bir atasözünde ölçü kazanır:

Bir tutam ot deveyi yarıdan uçurur.

Soğum/sokum “lokma” sözcüğü ağızlarda ve eski metinlerde ölçü ve birim özelliği kazanmıştır:

*Ta ‘ām ağızına kıomadı bir soğum*²⁴

Bâbü r-nâme’ de *karış* sözcüğü de bu görevi üstlenen eski örneklerdendir:

*Güliniñ uzunluğı bir yarım karış iki karış bolğay (Çiçeğinin uzunluğu bir buçuk iki karış olur.)*²⁵

Nesnenin içine girdiği alan, kişinin kavrayışı dışında çok daha fazla kullanım alanlarına sahiptir. Burada içine alma yönünden pek çok eşya, araç ölçü olabilir. Standart bir özelliği olmasa da günlük hayatta sıklıkla kullanılan yaklaşık bir değeri işaret eden ölçülerdir: *kutu, teneke, sandık, çuval, teneke, araba, balya, varil, bidon* vb. ağızlarımızda kullanılan *debo* (D.S.IV “ gaz ve benzin tenekesi”) eski metinlerde geçen *kırk bakır tüfenk*²⁶ ile *kırk bin araba māl-ı ganāyim*²⁷ örnekleri bu türdendir.

Nesnenin yaklaşık büyüklüğü veya aldığı biçim esas alınarak yapılan birimlendirmeler:

Bu düşünceyle yapılan örnekler arasında ağızlarda yaşayan *bir topan* (DS IV “top gibi, yuvarlak”) *et, bir tike* (D.S. II “bir parça, azıcık, biraz”) *et, bir top kumaş, bir somun ekmek* örneklerini sayabiliriz.

İnsan organları (antropometri) yardımıyla yapılan birimlendirmeler:

Bu tip ölçülendirmeler insanın ilk bulduğu temel ölçülerdir. Vücudun bir parçası göz önünde tutularak yapılır: *Kulaç, karış, parmak, adım, ayak, göz, baş, diş kol* vb. *iki göz oda, bir baş soğan, iki diş sarımsak* örnekleri temelde organla yapılsa da benzetme ilgisiyle ölçü oluşturmuştur.

Hamur hazırlanırken kullanılan *kulak memesi*” de yumuşaklığın ve kıvamın karşılığı olarak değer kazanır:

²¹ http://evyemegi.blogspot.com/2007_11_11_archive.html Erişim:28.11.2010

²² http://www.haber-24.com/haber_detay.php?haber_id=30629 Erişim:26.11.2010

²³ A.Melek Özyetkin:a.g.m., s.199.

²⁴ Cem Dilçin: Mes’ud Bin Ahmed: Süheyl ü Nevbahâri, İnceleme- Metin-Sözlük, TDK yay. , s.410.

²⁵ Mesut Şen: a.g.e., s. 209.

²⁶ Mehmet Kiremit: Seydi Ali Reis: Mir’atü’l- Memâlik, TDK. yay. Ankara 1999, s.135.

²⁷ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Haz: Hazırlayan: Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman, I. Kitap, YK yay. s.141.

*Elenmiş un konup kulak memesi yumuşaklığında bir hamur yapılır.*²⁸

Evlîya Çelebi'den örnekler:

*beş on dâne kol kalınlığı birer kulaçdan tavil yılanlar ..*²⁹

*iki yüz kulacda su çıkar*³⁰

*iki kol Gavri çeşmesi var.*³¹

*Ol kitâbenin ortasında üstâd-ı kadîm iki âdem kaddi mikdârı bir kuş tasviri var,*³²

*Her birinin kaddi ikişer âdem boyu altışar yedişer kat dollâblardır.*³³

Nesnelerin belli bir grup oluşturmasıyla yapılan birimlendirmeler:

Bizde alıntılama yoluyla dilimize girmiş çift (<F. جفت), deste (<F. دسته), düzine (<F. دوزينه) yanında takım, bölük, gibi sözcükler yardımıyla yapılmış birimler de kullanılmaktadır. *Bir çift çorap, bir düzine elma, bir bağ maydanoz, bir bölük asker, bir takım elbise* gibi.

Öbeğin veya topluluğun belli parçaları dikkate alınarak yapılan birimlendirmeler:

Pare, hâne, hânelik, gibi sözcüklerle yapılabilir:

iki yüz pâre kadirga sefâyin ve iki yüz pâre sâ'ir mühimmât [u] levâzımât, me'külât, meşrûbât merâkibleri (E.çelebi I: s.32)

yigirmi pâre kal'asıyla (67)

beş yüz pâre top ve Kız Kulesi'nin enderûn [u] birûnunda kirpi gibi iki yüz pâre top-ı kûp (s.40)

yigirmi iki pâre şehir ve kasabalar (224)

Eki metinlerimizde “top, kumaş topu” anlamındaki “tahta” (<F. تخته) sözcüğü de bir grup ilgisi kurulmuştur:

Dahi on kılıç ü otuz tahta bez

*Viribidi şahın tapusuna tiz (Süheyl ü Nevbahâr)*³⁴

Tahta “tarlanın ekilmeye hazırlanmış veya ekilmiş parçalarından her biri” anlamıyla ölçü bildirilebilir:

*Şerhalardan sinede bir tahta lâlem var benim (Sâbit Divânı)*³⁵

Defa, kez anlamındaki sözcüklerle yapılan birimlendirmeler:

Kere, kez, defa, yol gibi sözcüklerle yapılır:

Tahta sözcüğü de ağızlarda “kez” anlamında kullanılır: “*Borcumu bir tahtada ödedim*” (D.S.X) gibi.

“Defa” anlamında kullanılan ağız sözcüğünü eski metinlerde ve ağızlarda rastlıyoruz:

Ahmed'in adı kerametile diriltir ölüyü

*Sehvedip adın sen bir ağız yâdedecek (Ahmet Paşa)*³⁶

Doğadaki bir nesneyi ölçü kabul etmek:

Ağaç (<E.T. “yığaç”) arpa, buğday eski metinlerde ölçü birimi olarak kullanılırdı.³⁷

Mesafenin ölçümünde zaman bildiren sözcüklerden yararlanma:

İki günlük yol

İki gecelik mesafe

Zamanın dolaylı anlatımlarıyla yapılmış birimlendirmeler:

Belli zamanların saat veya dakika gibi bilinen ölçülerle değil dolaylı anlatımlarla verilmesi eski ve yeni Türkçede göze çarpan bir birimlendirme yoludur. *Bir sigara içimi mesafe*, örneğinde gidilen yolun zaman cinsinden göstergesi dakika olarak değil bir sigaranın içim süresi temel

²⁸ <http://lezzetler.com/kandil-simiti-vt199.html> Erişim:28.11.2010

²⁹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı X.kitap, YK yay. İstanbul 2007, s.150.

³⁰ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, X., s.104.

³¹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, X, s.96

³² *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, X., s.98.

³³ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, X., s.109.

³⁴ Tarama Sözlüğü, TDK yay. Ankara 1971, s.3701.

³⁵ Tarama Sözlüğü, TDK yay. Ankara 1971, s.3701.

³⁶ Tarama Sözlüğü, TDK yay. Ankara 1971, s.3701.

³⁷ Ünal Taşkın: *Osmanlıdevleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri* (Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi), Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Ent. Elazığ 2005, S.12,21

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

alınarak verilmek istenmiştir. Buna benzer bir anlatımı Bâbürnâme’de görüyoruz. Bâbür, dakikanın ve gece gündüz müddetini Fatiha suresinin okunma müddetiyle verir:

*Nécük kim bizniñ vilâyatlar ıslâhıda geçe gündüzni yégirme tört kısmat kılıpturlar; her kıaysısını bir sâ‘at dépdürler ve bir sâ‘atnı altmış kısmat kılıpturlar; her kıaysısını bir daqıka dépdürler, kim her geçe gündüz müñ tört yüz kırk daqıka bolğay. Daqıkanıñ miqdârı takriban altı katta **Fâtiha’ını Bismi’llah** bile oquğançadır, kim bir geçe gündüz sekiz miñ altı yüz kırk navbat **Fâtiha’ını Bismi’llah** bile oquğunça bolğay...*³⁸

Günümüz Türkçesi:

*Bizim vilâyetlerde, gece ve gündüzü yirmi dörde taksim edip her birine –saat; her saati de altmışa taksim edip, her birine –dakika demişlerdir. Her gece ve gündüz –bin dört yüz kırk dakika oluyor. Dakikanın uzunluğu takriben altı defa **Fâtiha** süresini, **Bismillâh** ile birlikte, okuyuncaya kadardır ki, bir gece ve gündüzde sekiz bin altı yüz kırk defa **Fâtiha** süresi, **Bismillâh** ile birlikte, okunabilir...*³⁹

Mesafenin dolaylı anlatımıyla yapılmış birimlendirmeler:

Kutbettin-i İznikî’de mesafe ölçüsünün tahmini bir yolla tespitini görürüz:

*..şehrden uzaklığı **bir uzak ok atımı** varısa andan ayrılmağ şart degil.. (38a-11-12) veya ..müsâfir olmağıçün eger denizden giderse üç günlük yol hisâblana **şol orta yıl esip gemi gittiği hisâbca..** (38b-3-5)⁴⁰*

Aykırı kullanımlar:

Nesnelerin miktarı, uzunluğu, büyüklüğü, kapladığı alanı söz konusu olduğunda bazı zihni yakıştırmalar sonucu ortaya çıkan basit birimlerden yararlanırız. Cumhuriyet öncesi Türkçesinde daha dikkatli kullanılan bu yapılar, günümüzde aşınmaya hatta yanlış bazı ifadelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Daha çok tane hesabıyla değerlendirilen nesnelerin ölçülmesinde kullanılan “tane”nin insanlar içinde kullanılması,⁴¹ sür- fiilinden yapılmış “sürü” sözcüğünün “bir sürü milletvekili”⁴² “Bir sürü köşe yazarı”⁴³ örneklerinde olduğu gibi yakışsız ve dikkatsiz bir üslup içerisinde kullanımı artık yadırganmamaya başlamıştır. Hâlbuki insanın tane veya sürü olmadığına dikkat etmemiz gerekir.

Temelde ağırlık ve hacim için kullanılan *araba* sözcüğünün asli görevi dışında kullanımlarına da rastlanmaktadır: *Bir araba dayak*⁴⁴ ifadesinde abartma amacı güdülmüştür.

Sonuç:

Çok farklı yollarla elde edilen ve dilin türlü imkânlarıyla anlatıma zenginlik katan birim ve ölçüler, nesne ve olguların daha iyi anlaşılmasında açıklayıcı, belirleyici, kapsayıcı, sınırlayıcı ifade yollarıdır.

Ölçü ve birim yaparken kimi zaman benzetmelerden, kimi zaman nesne veya olgunun bir niteliğinden yararlanırız. Bu nitelikler, rasgele değil, ortak mantık ve bilinçle belirlenir. Buna karşılık özensiz kullanımlar, yanlış veya kaba sayılabilecek anlatımların doğmasına neden olabilir.

³⁸ Mesut Şen: **a.g.e.**, s.210

³⁹ Reşit Rahmeti Arat: **Baburname**, Kültür Bakanlığı yay. III. Baskı, Ankara 2000, s.464.

⁴⁰ Bedri Sarıca: **Kutbeddin-i İznikî: Mukaddimetü’s-salâh**, YYÜ Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Mezuniyet Tezi Van 1988, s.2,3.

⁴¹ Hamza Zülfikâr: “teen-age, jenerasyon, geçmiş, mazi, tane, ayrıca, emektar, gidişat, çaydanlık, verimkâr, sürmedan, iğnedan, defa, kere, kez, kata üzerine”, **Türk Dili**, 578. sayı, Şubat 2000:

“Bizi rahatsız eden bir nokta da tane sözünün gelişigüzel kullanılması. Antalya’da gençlerin beden eğitimini üstlenmiş olan öğretmen, televizyonda öğrencilerini tane kelimesiyle sınıflandırıyordu. Beş öğrenci yüzmede (veya yüzme sporunda) başarılı bulundu denebilir. Beş tane öğrenci veya öğrencilerin beş tanesi yerine beş öğrenci, öğrencilerin beşi demek yeterlidir. “Portakalların beş tanesini torbasına koydu” örneğinde ise tane yerinde kullanılmıştır. Arada bir duyduğumuz üç tane olay, beş tane sorun gibi ulu orta kullanımları da bu örneğe ekleyebiliriz.

Anadolu ağızlarında daha çok dane biçiminde kullanılan Farsça kökenli dâne, dane benleri var... ve nar tanesi, tanesi seviyom bir tanesi... diye sürüp giden türkülerde doğru kullanılmıştır. Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun Karadutum çatalkaram çingenem / Nar tanem nur tanem bir tanem örneğinde de tane sanatlı bir biçimde şiire yerleştirilmiştir. Bu arada tane’nin daha çok hangi anlamlarda kullanıldığını vurgulamak için “Asmamız artık tane bağlamaya başladı.” örneğinde olduğu gibi tane bağlamak deyimini de hatırlatalım. Ayrıca “buğday tanelenmiş” de denir.”

⁴² Hamza Zülfikâr: **Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri I**, Zerpa yay., Ankara 2008, s.260.

⁴³ Ayşe Arman: “Bir sürü köşe yazarını silkeleyecek bir kadın geliyor” **Hürriyet** (6 Mart 2010)

⁴⁴ A. Turan Alkan: “Yeşil Vadi’nin ‘Küçük Enişte’si’” **Zaman**, (22 Ağustos 2009)

III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)

Bu bildirim sınırları içerisinde dilimizde öteden beri kullanılan ölçü ve birim yapma yollarının tamamını vermek mümkün olmasa da Türk dilinin yeni ve eski örnekleriyle konu hakkında bir fikir oluşturduğumuzu umuyoruz.

Kaynaklar:

1. ARAT, Reşit Rahmeti: Baburname, Kültür Bakanlığı yay. III. Baskı, Ankara 2000.
2. ATABAY, Neşe, ÖZEL Sevgi, KUTLUK, İbrahim: Sözcük Türleri, TDK yay., Ankara 1983, s. s.48-51.
3. DLT I ATALAY, Besim: Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I, TDK Yay., Ankara 1940.
4. DLT II ATALAY, Besim: Divanü Lügati't-Türk Tercümesi II, III, TDK Yay., Ankara 1940.
5. DLT III ATALAY, Besim: Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III, TDK Yay., Ankara 1941.
6. AVCI, Neslihan, DERE, Hale: Okulöncesi Çocuğu ve Matematik, V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi (6-18 Eylül 2002), Ankara 2002, s.262.
7. DİLÇİN, Cem: Mes'üd Bin Aómed: Süheyl ü Nevbahâri, İnceleme- Metin-Sözlük, TDK yay. Ankara 1991.
8. ERDAL, Marcel: Old Turkic Word Formation, A Functional Approach To The Lexicon, Vol.I. Weisbaden 1991.
9. ERGİN, Muharrem: Orhun Âbideleri, Boğaziçi yay. 12. Baskı, İstanbul 1988.
10. ERGİN, Muharrem: Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yay. İstanbul 1985, s.249.
11. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı X.kitap, YK yay. İstanbul 2007.
12. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Haz: Hazırlayan: Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman, I. Kitap, YK yay. S.141.
13. GENCAN, Tahir Nejat: Dilbilgisi, TDK yay. Ankara 1979.
14. GÜNERGUN, Feza: "Metrology: From Traditional Weights and Measures To The Metric System", Ottoman Civilization I, Kültür Bakanlığı yay. İstanbul 2002, s.402-413.
15. KİREMİT, Mehmet: Seydi Ali Reis: Mir'atü'l- Memâlik, TDK yay. Ankara 1999.
16. KORKMAZ, Zeynep: Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK yay. Ankara 2003.
17. ÖZYETKİN, A.Melek: Eski Türkçede Ölçü, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu-2003 Mustafa Canpolat Armağanı, Sanat Kitapevi, Ankara 2003, s.197-198.
18. SARICA, Bedri: Kutbeddin-i İznikî: Mukaddimetü's-salâh, YYÜ Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl. Mezuniyet Tezi Van 1988.
19. ŞEN, Mesut: Bâbürnâme: Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) - Açıklamalı Dizin, (Yayınlanmamış Doktora tezi) Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.
20. Tarama Sözlüğü, TDK yay. Ankara 1965-1977
21. TAŞKIN, Ünal: Osmanlıdevleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri (Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi), Fırat Ün. Sosyal Bilimler Ent. Elazığ 2005.
22. Türkçe Sözlük, TDK yay. Ankara 2005.
23. D.S. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII c., TDK, yay. Ankara 1993.
24. ZÜLFİKÂR, Hamza: "teen-age, jenerasyon, geçmiş, mazi, tane, ayrıca, emektar, gidişat, çaydanlık, verimkâr, sürmedan, iğnedan, defa, kere, kez, kata üzerine- Doğru Yazalım Doğru Konuşalım", Türk Dili, 578. sayı, Şubat 2000, s.117-120
25. ZÜLFİKÂR, Hamza: Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri I, Zerpa yay., Ankara 2008.